

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ 1914 Թ. ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1895 Թ.
ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ

Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայ պատմագիտության մեջ գնահատվել է ոչ միանշանակ: Նրա նշանակությունը կամ գերագնահատվել է տուրք տալով 1912–1914 թթ. Հայկական հարցում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության նախաձեռնողական բնույթին և հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշմանը, կամ թերագնահատվել է ելնելով Հայկական հարցում մեծ տերությունների և, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության շահադիտական մղումներից ու հակահայկական դրսևորումներից: Եվ շատ քիչ են այն աշխատությունները, որոնցում տրված է Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ այդ համաձայնագրի պատմա-իրավական օբյեկտիվ գնահատականը: Մինչդեռ անցյալի սթափ գնահատումը կենսականորեն կարևոր է առաջընթացի ճիշտ ուղու վրա կանգնելու, կամ էլ նրանից չշեղվելու համար: Փորձենք հենց այդ սկզբունքով էլ արժևորել խնդրո առարկա դիվանագիտական փաստաթուղթը՝ համեմատելով այն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ մեծ տերությունների մշակած ծրագրերի շարքում իրեն նախորդող բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի ընդունման վերաբերյալ 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի սուլթանական հրովարտակի հետ:

Այդ նպատակով հարկ է հաշվի առնել մի քանի հանգամանք.

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի իրավունքների պաշտպանության խնդրի միջազգային-իրավական ընկալումը XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբին.

Միջազգային իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ճնշված ժողովուրդների ճակատագիրը դիտարկում էր գլխավորապես իշխող պետության սահմաններում նրանց ֆիզիկական անվտանգության ապահովման, այդ նպատակով հումանիտար ինտերվենցիայի, տվյալ ազգային խմբի անդամների անձնական և ունեցվածքային իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից: Դա հավասարազոր էր ինքնակառավարման կամ տարածքային ինքնավարության: Չէր կարևորվում ճնշված ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այդ իրավունքն իրացվում էր հարկադրանքի ուժով, այսինքն՝ օտարի տիրապետության դեմ ազատագրական զինված պայքարի միջոցով, ինչպես որ տեղի էր ունեցել Անգլիայի հյուսիսսամերիկյան գաղութների, Յունաստանի կամ բալկանյան սլավոնական ժողովուրդների պարագայում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ իրավագիտության դոկտոր, միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովն իրավացիորեն նշում է հետևյալը. «Օսմանյան կայսրության պատասխանատվությունը ժողովուրդների կոտորածների համար թե՛ վերջիններիս կառավարման ձևի բարեփոխման, թե՛ ցեղասպան պետության տիրապետությունից նրանց ազատագրման պահանջի ձևով առաջացել է բնավ ոչ Հայկական հարցի կապակցությամբ, այլ՝ կապված մյուս թուրքահպատակ ժողովուրդների՝ հույների, բուլղարների, սերբերի, ռումինների խնդիրների հետ»¹: Հայկական հարցը, որպես հայ ժողովրդի անվտանգության ապահովման հարց, միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի հարց դարձավ Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով: Այն 1878–1914 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգների նկատմամբ որևէ տարածքային պահանջ չէր բովանդակվում՝ հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդրից բացի:

¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 2, Москва, 2005, с. 70.

Խնդրով շահագրգռված եվրոպական մեծ տերությունների շահերը, նպատակներն ու հակասությունները, որոնցով պայմանավորված էր միջազգային իրավունքի նորմերի պահպանման մակարդակը.

1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի կնքումից հետո ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Մեծ տերությունները Օսմանյան կայսրության նկատմամբ վարում էին նրա տարածքային ամբողջականությունը և անձեռնմխելիությունը պահպանելու քաղաքականություն: Այն ամենահարմարն էր ապահովելու բազմազգ կայսրության նկատմամբ բոլոր մեծ տերությունների շահերի հավասարակշռությունը, թույլ չտալու, որ իրենցից որևէ մեկը բացարձակ գերիշխանության հասներ «հիվանդ մարդու» նկատմամբ: Նույնիսկ Ռուսաստանը, որը դեռևս Ղրիմի 1853–1856 թթ. պատերազմի նախօրեին բացահայտորեն արտահայտում էր Օսմանյան կայսրության թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների հովանավորը լինելու իր մտադրությունը², այնուամենայնիվ, գիտակցում էր, որ status quo-ի քաղաքականությունը բխում էր նաև իր շահերից. այն պաշտպանում էր Ռուսաստանը մրցակից տերությունների հզոր հակազդեցությունից: Այս համատեքստում Մեծ տերությունները չէին կարող թույլ տալ Հայկական հարցի որևէ այլ ծեական պլան՝ արևմտահայերի անձնական և գույքային իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված բարենորոգումներից բացի: Պատահական չէ, որ մեծ տերությունները 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով Ռուսաստանին թողել էին ռուս-թուրքական պատերազմում տարածքային ձեռքբերումների նվազագույնը, իսկ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացումը՝ որպես Հայկական հարցի լուծման հիմնական ձևը, մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը դրվել էր միջազգային վերահսկողության ներքո: Նշենք, որ համաշխարհային պատերազմը բեկունային նշանակություն ունեցավ Հայկական հարցի միջազգային իրավական ուղղվածության համար, քանի որ անցում կատարվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացումից դեպի իրենց հայրենիքում արևմտահայերի ինքնորոշման իրավունքի պաշտպանություն: Այնուամենայնիվ, Հայկական հարցի միջազգա-

² См. История дипломатии, составитель А. Лактионов, Москва, 2005, т. 2 482–483.

յին բնույթը պահպանվեց՝ դառնալով նրա միջազգային դիվանագիտական քննարկումների ողջ հետագա ընթացքի վրա էապես ազդող գործոն:

Օսմանյան կայսրության իշխող վարչակարգի ազգային քաղաքականությունը, նրա վերաբերմունքը հպատակ ժողովուրդների դրության բարելավման խնդրին.

Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարությունը, առաջնորդվելով օսմանիզմի, պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարներով, արևմտահայերի նկատմամբ վարում էր ծուլման և բնաջնջման քաղաքականություն, հետևաբար՝ նրա խնդիրն էր կամ ազատվել բարենորոգումներ անցկացնելու պարտավորությունից առաջին իսկ հնարավորության դեպքում, կամ այն հասցնել նվազագույնի: Լայն հանրությանը մատչելի հրատարակված հսկայական թվով դիվանագիտական փաստաթղթեր վկայում են այն մասին, որ հայերի մասնակի ոչնչացմամբ զուգակցվող տնտեսական հյուծման քաղաքականությունն արդեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին այլևս բավարար չէր համարվում երիտթուրքական կառավարության համար՝ նրանց ներքին և արտաքին քաղաքական նպատակներն իրականացնելու տեսանկյունից: Նա նախապատրաստվում էր անցնելու նախ Օսմանյան կայսրության, ապա նաև ողջ Այսրկովկասի հայերի համատարած ու համընդհանուր բնաջնջմանը³:

Ծնշված ժողովրդի՝ իր իրավունքների պաշտպանության համար պայքարում դրսևորած նպատակասլացությունը, սեփական նպատակների ու գործողությունների տրամաբանվածությունը, դրանց համապատասխանությունը միմյանց ու իրականության պայմաններին.

Արևմտահայությունը ոչ պատրաստ էր և ոչ էլ հակված էր համընդհանուր զինված ազատագրական պայքարի: XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ ազատագրական պայքարը միայն առանձին

³ Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, т. 1, Москва, 2002, էջ 122–196: Տե՛ս նաև՝ Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, Երևան, 2002, էջ 37–39, 102–104, Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 3–11:

բնակավայրերում էր ապստամբական բնույթ կրում, ունենում հաղթական ելք, արձանագրում նշանակալի արդյունք: Արևմտահայությանն ընդհանուր առմամբ բավարարում էր իր դրության բարելավումն Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապավինելով մեծ տերությունների աջակցությանը և օսմանյան կառավարության բարեգթությանը: Այդ խիստ չափավոր ու զգուշավոր դիրքորոշումը բացատրվում էր արևմտահայության առանց այդ էլ դժվարին գոյությունը օսմանյան վարչակարգի նոր հարվածներին ենթարկելու առիթ չտալու իրական երկյուղով:

Լինելով վերոնշյալ պայմանների արդյունքը՝ 1914 թ. հունվարի 26-ի (փետրվարի 8-ի) ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հանդիսանում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ միջազգային միջամտություն կամ ժամանակակից տերմինաբանությամբ՝ հումանիտար ինտերվենցիա նախատեսող թվով վեցերորդ միջպետական փաստաթուղթը Բեռլինի պայմանագրից հետո՝ 1878–1914 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում: Դրանով հերթական անգամ իրավաբանորեն ամրագրվում էր թուրքական պետության հայ հպատակների կյանքի և իրավունքների դեմ ուղղված բռնությունների փաստը, մասնավորապես՝ նրանց նկատմամբ ազգային և կրոնական հիմքով զանգվածային բռնությունների իրողությունը, դրանով իսկ անուղղակիորեն ծանաչվում էր թուրքական պետության պատասխանատվությունը հայ հպատակների նկատմամբ ռճրագործությունների հարցում և իրավական լրացուցիչ հիմք էր ստեղծվում միջազգային կոլեկտիվ միջամտության համար⁴:

⁴ Նշենք, որ Օսմանյան կայսրությունում ճնշված ժողովուրդների անվտանգության ապահովման նպատակով մեծ տերությունների կոլեկտիվ միջամտության սկզբունքն առաջին անգամ ձևակերպվել է 1856 թ. Փարիզի հաշտության պայմանագրում, որի նպատակը Դրիմի պատերազմում Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, Օսմանյան կայսրությունից և Սարդինիայից կազմված դաշինքի Ռուսաստանի նկատմամբ տարած հաղթանակի արդյունքներն ամփոփելն էր: Այդ ժամանակ քննարկվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Հունաստանի, Կրետեի, Լիբանանի, Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Բուլղարիայի և թուրքահպատակ այլ երկրների ժողովուրդների անվտանգության ապահովման հարցը: Ինչ վերաբերում է արևմտահայերի անվտանգության ապահովման հարցին, ապա այն առանձին քննարկվել և իր արտացոլումն է գտել հետևյալ միջազգային իրավական փաստաթղթերում՝ 1878 թ. փետրվարի 19-ի Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրում, 1878 թ. մայիսի 18 (30)-ի անգլո-ռուսական համաձայնագրում, 1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական կոնվենցիայում կամ:

Այդուհանդերձ, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը ոչ այնքան հանդիսանում էր եվրոպական մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցում իրենց ստանձնած պարտավորությունները բարեխղճորեն կատարելու պատրաստականության դրսևորում, որքան որ, դրան հակառակ, այդ միջազգային իրավական փաստաթուղթը կրում էր Մերձավոր Արևելքում տերությունների սուր հակասությունների կնիքը:

Մինչ ստորագրվելը նշված համաձայնագրի դրույթները քննարկվեցին նախ Կ. Պոլսում եվրոպական տերությունների դեսպանների, ապա ռուս-գերմանական, այնուհետև ռուս-թուրքական դիվանագիտական լարված բանակցություններում: Դրանց ընթացքում գերմանական կողմը բացահայտ աջակցում էր թուրքական կառավարությանը և ամեն կերպ փորձում էր ծախողել բարենորոգումների ռուսական նախագիծը, իսկ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան էլ իրենց երկդիմի կեցվածքով էին թուլացնում դաշնակից Ռուսաստանի դիրքերը դիվանագիտական պայքարում: Ի վերջո, եվրոպական տերությունների և Օսմանյան կայսրության կառավարություններին հաջողվեց քննարկվող առանցքային հարցերում Ռուսաստանից կորզել մի քանի էական զիջում: Ըստ այդմ, որո՞նք էին դիվանագիտական լարված պայքարի արդյունքում 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագրի առաջադիմական ու հետադիմական կողմերը բարենորոգումների Մայիսյան ծրագիրն ընդունելու վերա-

այսպես կոչված, «պաշտպանական դաշինքի» մասին պայմանագրում, 1878 թ. հուլիսի 1(13)-ի Բեռլինի տրակտատում, 1880 թ. հունիսի 11-ին մեծ տերությունների կողմից Բ. Դռանն ուղղված բողոքի հուշագրում, նույն թվականի սեպտեմբերի 7-ին թուրքական կառավարությանն ուղղված կոլեկտիվ հուշագրում, 1881 թ. օգոստոսին Բրիտանիայի արտգործնախարարության կողմից պատրաստված բարենորոգումների նախագծում, 1895 թ. հայերի զանգվածային կոտորածները հետաքննելու նպատակով ստեղծված համաշխարհային պատմության մեջ առաջին և միակ միջազգային (անգլո-ֆրանս-ռուս-իտալական) քննչական հանձնաժողովի հունիսի 20-ի գեկուցագրում, ապա նույն թվականի մայիսի 11-ի անգլո-ֆրանս-ռուսական բարենորոգումների նախագծում, որը Բ. Դուռն ընդունեց սուլթանի հոկտեմբերի 20-ի հրովարտակով (այս մասին մանրամասն տե՛ս Генерал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 1, փաստ. № 26, էջ 91, փաստ. № 28, 29, էջ 92–93, փաստ. № 30, էջ 93–94, т. 2, ч. 2, էջ 156–164, 165–166, 168–171:

բերյալ 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի սուլթանական հրովարտակի համեմատ: Այսպես.

Ըստ համաձայնագրի՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի վիլայեթներից կազմվելու էր երկու առանձին վարչական միավոր⁵: Գերմանիայի դիվանագիտական ճնշման ներքո համաձայնագրում ձևակերպված այս դրույթն ակնհայտ նահանջ էր թե՛ 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրից, թե՛ բարենորոգումների 1895 թ. մայիսյան ծրագրից ու դրա ընդունման վերաբերյալ հոկտեմբերի 20-ի հրովարտակից, որոնցով ամրագրվել էր ինչպես թուրքական վիլայեթների համեմատ հայկական վիլայեթների ունեցած առանձնահատուկ դրությունը, այնպես էլ հայկական տարածքները որպես վարչական մեկ միավոր դիտարկելու անհրաժեշտությունը⁶: Եվ այս նահանջը կատարվում էր այն դեպքում, երբ Բեռլինի պայմանագրից մինչև բարենորոգումների ռուս-թուրքական համաձայնագիրն ընկած ժամանակահատվածում արևմտահայերի դրությունը ոչ միայն չէր բարելավվել, այլև ավելի էր ահագնացել զանգվածային կոտորածների վտանգը: Ակնհայտ է, որ այն ավելի էր մեծանալու հայկական տարածքները երկու մասի բաժանելու, նրանց միջև փոխադարձ կապերի համաչափությունը խաթարելու հետևանքով, քանի որ թուրքական կառավարությանը թողնվում էին մանևրելու, պետության ողջ ուժը ցեղասպանության նպատակով հայերի դեմ օգտագործելու հնարավորություններ:

Բարենորոգումների Մայիսյան ծրագիրը վերաբերում էր հայկական վեց վիլայեթներին՝ Էրզրում, Բիթլիս, Վան, Դիարբեքի, Խարբերդ, Սեբաստիա: Նույն տարածքում պետք է իրականացվեին նաև ռուս-թուրքական համաձայնագրով նախատեսված բարենորոգումները: Սակայն վարչաքաղաքական երկու միավորները ձևավորվելու

⁵ Համաձայնագրի տեքստը տես Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 59, թ. 1-4, գ. 60, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբագիր՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, փաստ. № 188, էջ 339-342:

⁶ Տես Генерал армия: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. т. 1, փաստ. № 30, էջ 93-94, т. 2, էջ 164-171:

էին՝ ներառելով ոչ միայն Ա. Մանդելշտամի⁷ նախագծում նշված սահմանները, այլև մահմեդականներով խիտ բնակեցված այն տարածքները, որոնք վիլայեթների մասին թուրքական օրենքով և դրա լրացումով նախատեսվում էր միացնել հայկական վիլայեթներին՝ դրանցում հայերին փոքրամասնություն դարձնելու կանխամտածված հեռանկարով։ Ավելին, համաձայնագրում ռուսական կողմի պահանջով ամրագրվել էր արդեն նրա ռազմաքաղաքական շահերին համահունչ մեկ այլ խնդիր. էրզրումի և Սեբաստիայի վիլայեթներին էր կցվելու Տրապիզոնի վիլայեթը։ Այս հանգամանքները հայկական վարչական միավորների տարածքային ամբողջականությանն ու ներքին կայունությանն ուղղված վտանգ էին պարունակում, ինչը չէր կարելի ասել բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի վերաբերյալ։

Բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի համեմատ ռուս-թուրքական համաձայնագրում առաջադիմական էր հայկական երկու վարչական միավորների ղեկավարների նշանակման կարգը, բացի այդ՝ ընդարձակված էին նրանց տրվելիք լիազորությունները։ Այսպես, եթե Մայիսյան ծրագրով հայկական վիլայեթների վալիները կուսակալները, ինչպես նաև նրանց ստորադաս բոլոր պաշտոնյաները պետք է նշանակվեին սուլթանի կողմից՝ առանց կրոնի խտրության, բայց և առանց մեծ տերությունների համաձայնությունը ստանալու, ապա ըստ ռուս-թուրքական համաձայնագրի, սուլթանը հայկական վարչական միավորների ընդհանուր վերատեսուչներին կարող էր նշանակել միայն մեծ տերությունների համաձայնությամբ և միայն եվրոպացիներից։ Այս իմաստով հայկական վարչական միավորներին տրվում էր այնպիսի կարգավիճակ, ինչպիսին ուներ Լիբանանը այն առավելությամբ, որի տարբերություն Լիբանանի թուրքահայա-

⁷ Ա. Մանդելշտամը հանդիսանում էր Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանատան Առաջին դրագոմանը և խորհրդականը։ Նրա կազմած բարենորոգումների նախագիծը հիմնված էր Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դեսպանների 1895 թ. հիշատակագրի և բարենորոգումների ծրագրի, սուլթանի 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի հրովարտակի, 1880 թ. եվրոպական հանձնաժողովի օրինագծի, Լիբանանի արձանագրության ու կանոնադրության վրա և համապատասխանում էր Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի ու Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության 1914 թ. ապրիլին ներկայացրած ծրագրերի դրույթներին (տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 51, թ. 1-3, Կարապետյան Ն. Վ., Հայկական բարենորոգումների խնդիրը 1912-1914 թվականներին, «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, Երևան, 1981, էջ 523-524)։

տակ ընդհանուր նահանգապետի, Արևմտյան Հայաստանն ունենալու էր օտարերկրացի ընդհանուր վերատեսուչներ: Ավելին, ընդհանուր վերատեսուչներին իրավունք էր տրված իրենց իշխանության ներքո գտնվող տարածքում նշանակելու և ազատելու ստորադաս պաշտոնյաներին (բացի վալիներից), սուլթանի հաստատմանը ներկայացնելու բարձր պաշտոնյաների ու դատավորների թեկնածուներ, հաստատելու կարգուկանոն, անմիջականորեն վերահսկելու հողային վեժերի լուծումը, վարչական միավորների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի կազմակերպման ու վերահսկողության հարցերում գործելու ինքնուրույն՝ ընդհուպ մինչև ռազմական ուժ կիրառելու հնարավորությունը:

Ընդհանուր վերատեսուչների նշանակմանը մեծ տերությունների մասնակցությունը Ռուսաստանը դիտում էր որպես Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործումը երաշխավորելու միակ գործուն միջոցը⁸: Դա լիովին արդարացված մոտեցում էր. սուլթանն այլևս չէր կարող կամայական պատճառաբանությամբ զբաղեցրած պաշտոնից ազատել որևէ քրիստոնյայի կամ անհիմն հակադրվել ընդհանուր վերատեսուչներին, քանի որ վերջիններիս հրաժարականը անխուսափելի էր դարձնելու եվրոպական մեծ տերությունների նոր միջամտությունը Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքին: Քաջ գիտակցելով խնդրի կարևորությունը թուրքական կառավարությունը դրան հատուկ ուշադրություն դարձրեց ընդհանուր վերատեսուչներ Հոֆֆի և Վեստենենկի հետ աշխատանքային պայմանագրերը մշակելու և ստորագրելու ժամանակ, երբ եվրոպացի գործիչներն իրենց պարտադրված աշխատանքային պայմանագրերով, ըստ էության, վերածվեցին սուլթանի կամքից կախման մեջ գտնվող սովորական թուրքական պաշտոնյաների⁹: Ընդհանուր վերատեսուչների հետ աշխատանքային պայմանագրերի ստորագրումը ռուս-թուրքական համաձայնագրով նախատեսված գործընթաց էր, սակայն դրա մասին դրույթը որևէ գործուն իրավական երաշխիք չէր պարունակում ընդհանուր վերատեսուչների աշխատանքային

⁸ Стел Геноща армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 1, փաստ. № 113:

⁹ Стел Հովհաննիսյան Լ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 36–37:

իրավասությունների՝ համաձայնագրով սահմանված շրջանակից չչեղվելու վերաբերյալ: Դա խնդրո առարկա համաձայնագրի թույլ կողմ կարելի է համարվել, քանի որ երաշխիքների բացակայության պատճառով թուրքական կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում խոչընդոտելու Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների լիարժեք իրագործմանը: Ամեն անգամ թուրքական կառավարությունը կարող էր ընդհանուր վերատեսուչների հետ կնքել միայն իրեն ծեռնտու աշխատանքային պայմանագրեր և այդ ճանապարհով ծախողել բարենորոգումների իրագործումը, եթե եվրոպական մեծ տերությունները հետևողականորեն չվերահսկեին համաձայնագրով նախատեսված գործընթացի լիարժեք իրականացումը: Համաձայնագիրն իրավական տեսակետից առավել անխոցելի կդառնար, եթե ռուսական կողմը նրանում նախատեսած լիներ ընդհանուր վերատեսուչների հետ աշխատանքային պայմանագրերի կնքման հիմնական ու անփոփոխ սկզբունքներ:

Մյուս առանցքային հարցը վերաբերում էր տեղական իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմիններում քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև տեղերի բաշխման սկզբունքին: Մեծ տերությունների, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի դիվանագետները, դեռևս բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրում այդ հարցի լուծման հիմքում դրել էին քրիստոնյաների ու մահմեդականների հավասարակշիռ ներգրավվածության սկզբունքը՝ անկախ տվյալ վարչաքաղաքական միավորում քրիստոնյա ու մահմեդական բնակչության թվի հարաբերակցությունից: Այսպես, եթե կուսակալը մահմեդական էր, ապա տեղակալը (մուավին) պետք է քրիստոնյա նշանակվեր և հակառակը: Գավառներում գավառապետերը քրիստոնյաներից էին նշանակվելու այն դեպքում, եթե քրիստոնյա բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում տվյալ վարչական միավորում, կամ էլ եթե տվյալ գավառը միակն էր նահանգի կազմում և նահանգի կուսակալը մահմեդական էր: Մայիսյան ծրագրում նախատեսվում էր կուսակալներին ստորադաս պաշտոններում ապահովել քրիստոնյաների ներգրավվածությունը պաշտոնյաների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ երրորդի չափով: Նշենք, որ նույն ծրագրում հայկական նահանգների օրենսդիր ներկայացուցչական մարմինների գաղափարը սաղ-

մնային վիճակում էր: Ըստ ծրագրի՝ նահանգապետերին, գավառապետերին ու գավառակապետերին կից և նրանց նախագահությամբ գործելու էին չորս հոգուց բաղկացած ընտրովի խորհուրդներ, որոնց անդամներից երկուսը պետք է լինեին մահմեդական, երկուսը՝ քրիստոնյա¹⁰: Բացի այն, որ այս խորհուրդների լիազորությունները հստակորեն սահմանված չէին, դրանց գործունեությունը հայ բնակչության շահերի պաշտպանության տեսանկյունից չէր կարող արդյունավետ լինել այն վարչական միավորներում, որոնց ղեկավարները մահմեդականներ էին: Այս հարցում նկատելիորեն հանգամանալի և սկզբունքորեն այլ էր ռուս-թուրքական համաձայնագրում տրված ձևակերպումը: Նախ նշենք, որ, ըստ դրա, նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանի երկու վարչական միավորներում մեկ տարվա ընթացքում անցկացնել հանրաքվե՝ որոշելու տարբեր ազգությունների, կրոնական գաղափարախոսությունների և լեզուների ներկայացուցիչների հարաբերակցությունը: Նշենք նաև, որ, ըստ համաձայնագրի, վիլայեթներում հիմնվելու էին ընդհանուր ժողովներ՝ օրենսդրական գործունեություն իրականացնելու համար: Մինչև հանրաքվեի անցկացումը Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթների ընդհանուր ժողովներում պահպանվելու էր մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասար ներկայացուցչության սկզբունքը: Նույն սկզբունքը կիրառվելու էր նաև Էրզրումի վիլայեթում, եթե այնտեղ հանրաքվեն չավարտվեր մեկ տարվա ընթացքում: Սեբաստիայի, Խարբերդի ու Դիարբեքիի վիլայեթներում անհապաղ մտցվելու էին համամասնական ընտրություններ՝ $\frac{2}{3}$ -ը մահմեդականներ և $\frac{1}{3}$ -ը քրիստոնյաներ հարաբերակցությամբ: Հավասարության սկզբունքը մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև, անկախ հանրաքվեի արդյունքներից, կիրառվելու էր վարչական խորհուրդներում, երկու հատվածների ոստիկանության և ժանդարմերիայի պաշտոններում¹¹:

Այսպիսով, տեղական իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմիններում քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև տեղերի

¹⁰ Տե՛ս Աղայան Ծ. Պ., Բարենորոգումների Սայիսյան ծրագիրը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, էջ 246–247:

¹¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Լ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 33–34, Կարապետյան Ն. Վ., նշվ. աշխ., էջ 534–535:

բաշխման հարցում ծանրության նժարը աստիճանաբար տեղաշարժվում էր դեպի համամասնական սկզբունքի կիրառում, ինչը նշանակում էր, որ թուրքական կառավարությունը հայկական նահանգներում իր իշխանությունը չկորցնելու համար պետք է արագացներ հայ բնակչության թվաքանակի կրճատմանն ուղղված քայլերի իրականացումը: Դա նշանակում էր նաև, որ մեծ տերությունները նախատեսված բարենորոգումներն Արևմտյան Հայաստանում պարտավոր էին իրագործել ավելի արագ, քան գործի կանցներ ցեղասպան թուրքական կառավարությունը:

Օսմանյան կայսրության սահմաններում, որտեղ փոքրաթիվ ու անգեն հպատակ հայ ժողովուրդը ցեղասպանության օբյեկտ էր, իսկ ընդարձակ կայսրության կառավարությունը, որպես ցեղասպանության սուբյեկտ, այդ ժողովրդի դեմ օգտագործում էր պետության ողջ ուժը, ապահովել հանցագործության զոհերի անվտանգությունը, ապրելու նրա բնական իրավունքը, ենթադրում էր, առնվազն, թուրքական պետության իշխանության սահմանափակման անհրաժեշտություն՝ հայկական տարածքների ինքնավարության երաշխավորմամբ: Եթե մինչ 1913 թ. նշված հարցի շուրջ դիվանագիտական քննարկումների առաջնահերթ նպատակը հայ բնակչության ֆիզիկական գոյության ապահովումն էր, ապա 1913 թ. սկսած տերությունները կարևորում էին նաև հայ ժողովրդի լեզուն, մշակույթը և ազգային գոյության այլ ձևերը պահպանելու անհրաժեշտությունը, քանի որ դրանք ևս հանդիսանում էին ցեղասպանության քաղաքականության օբյեկտ: Պատահական չէ, որ առաջին անգամ այս համաձայնագրով նախատեսվեց, որ բոլոր օրենքները, հրովարտականները և կառավարական հաղորդագրությունները յուրաքանչյուր հատվածում պետք է հայտարարվեին տեղական թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն լեզուներով: Նորույթ էին հանդիսանում նաև այն դրույթներն, ըստ որոնց տվյալ վիլայեթի ժողովրդական կրթության բյուջեում յուրաքանչյուր ազգություն ունենալու էր լուսավորության նպատակներով իր վճարած հարկերին համեմատական մասնաբաժին: Յուրաքանչյուր թուրքահպատակ խաղաղ ժամանակ զինվորական ծառայություն էր կատարելու այն շրջանում, որտեղ ապրում էր: «Համիդիե» զորագնդերը վերակառուցվելու էին պահեստի հեծելա-

գործի: Ձեռքը նրանց տրվելու էր միմիայն գորահավաքի ու զինավարժության ժամանակ: Այս պարտավորությունների բարեխիղճ կատարումը կարևոր նշանակություն կունենար հայերի ազգային ինքնության պահպանման համար:

Այսպիսով, 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրում բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի ընդունման վերաբերյալ 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի սուլթանական հրովարտակի համեմատ որոշակիորեն ընդլայնված էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների ենթակա հարցերի շրջանակը: Այս իմաստով Ակտը ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, հանդիսանում էր մեծ տերությունների և թուրքական պետության միջև Բեռլինի կոնգրեսում սկսված ու մոտ 40 տարի տևած դիվանագիտական պայքարի հանգուցալուծումը: Համաձայնագիրը հայերի դեմ ցեղասպանության գործողությունների կանխմանն ուղղված միջազգային իրավական փաստաթուղթ էր և իրագործման դեպքում, անշուշտ, կունենար այդ նշանակությունը: Նրանում բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի համեմատ էապես խոցելի ու քննադատելի կողմը, թերևս, հայկական մեկ նահանգի փոխարեն երկու առանձին վարչական միավորների ստեղծում նախատեսող դրույթն էր: Համաձայնագիրն էլ ավելի առաջադիմական կլիներ, եթե դրա հիմքում դրվեր ռուսական սկզբնական նախագիծը՝ առանց փոփոխության ենթարկելու: Այդ դեպքում հայկական վիլայեթներից կստեղծվեր մեկ միասնական վարչական միավոր, այն վերջապես կունենար ազգային ժողով, մահմեդականներով խիտ բնակեցված տարածքները չէին միացվի հայկական վարչական միավորին, նահանգում բոլոր պաշտոնների, օրենսդիր և գործադիր իշխանություն իրականացնող մարմինների բաշխման, ինչպես նաև ոստիկանության ու ժանդարմերիայի կազմակերպման հիմքում կդրվեր ոչ թե համամասնության, այլ հավասարության սկզբունքը, կարծակվեր քրդական «համիդիե» հեծելազորը, վերջ կդրվեր մուհաջիրների վերաբնակեցմանը հայկական նահանգում, հողային հարցը կլուծվեր ընդհանուր նահանգապետի ու հատուկ

հանձնաժողովի կողմից հայերից խլված հողերը նրանց վերադարձ-
նելու միջոցով¹²:

Ռուս-թուրքական համաձայնագրով պաշտոնապես վերահաս-
տատվում էր Ռուսաստանի ղեկավար դերը Հայկական հարցում, որի
հիմքը դրվել էր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով:

1914 թ. ապրիլին ընդհանուր վերատեսուչներից նորվեգացի
Հոֆֆը ժամանել էր Վան, իսկ հոլանդացի Վեստենենկը գտնվում էր
Երզրումի ճանապարհին, երբ Օսմանյան կայսրությունը պատերազ-
մի մեջ մտավ Ռուսաստանի դեմ: Դրանով իսկ ռուս-թուրքական երկ-
կողմ համաձայնագիրը, ըստ գոյություն ունեցող սովորութային նոր-
մերի, կորցրեց իր միջազգային իրավական ուժը, իսկ թուրքական
կառավարությունն ազատվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորո-
գումներ կատարելու պարտավորությունից:

LILIT HOVHANNISYAN

THE SIGNIFICANCE OF THE RUSSIAN- TURKISH AGREEMENT OF 1914 ON THE REFORMS IN WESTERN ARMENIA IN COMPARISON WITH THE MAY PROGRAM OF 1895

SUMMARY

This article is designed to discuss two basic documents on the Armenian Question from the historical-comparative point of view: Program of May, 1895 on the reforms in Western Armenia and Russian-Turkish Agreement, 1914.

¹² Сб. Сbornик дипломатических документов. Реформы в Армении. 26 ноября 1912 – 10 мая 1914 года (Министерство Иностранных Дел России), Петроград, 1915, фшшт. № 50, էջ 52–69:

Both the advantages and disadvantages of the Russian-Turkish Agreement are designated comparing with the May Program of 1895. The Agreement is evaluated from the aspect of the Western Armenians' problems which could be solved in case of its realization.

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

ЗНАЧЕНИЕ РУССКО-ТУРЕЦКОГО СОГЛАШЕНИЯ 1914 ГОДА О РЕФОРМАХ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В СВЕТЕ СРАВНЕНИЯ С МАЙСКИМ ПРОЕКТОМ 1895 ГОДА

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи – историко-сравнительный анализ Майского проекта 1895 года и русско-турецкого соглашения 1914 года касательно реформ в Западной Армении. Последние являются важными международными дипломатическими документами по Армянскому вопросу. В статье отмечены как преимущества, так и недостатки русско-турецкого соглашения 1914 года по сравнению с Майским проектом 1895 года. Соглашение оценено под углом зрения тех скопившихся в жизни западных армян проблем, которые могли бы решаться в случае его осуществления.